

DOI: 10.31110/consensus/2024-01/060-074

УДК (UDC) 94 : 271.222-725] : 336.221 (477) «1940/1980»

TAXATION OF THE ORTHODOX CLERGY OF UKRAINE IN THE MID-1940S – 1980S**Viacheslav Olitskyi*****Abstract**

The purpose of the research is to analyze the Soviet tax legislation and determine the practice of taxing the Orthodox clergy of Ukraine, establishing other payments paid by the clergy in the mid-1940s – 1980s. **The research methodology** is based on the use of general scientific and special historical research methods, including problem-chronological, historical-comparative, typological, diachronic, etc. **Scientific novelty.** The Soviet tax legislation in the field of taxation of the Orthodox clergy is analyzed. It was established that, in addition to the extremely high income tax, the clergy had to make a number of other payments. The peculiarities of taxation of the Orthodox clergy in Ukraine have been clarified. The attitude of clergymen to the tax system, attempts to challenge and transform it are analyzed.

Conclusions. Taxation of the Orthodox clergy in the mid-1940s – 1980s was one of the ways to put pressure on them to stop religious activities. In general, the tax policy in relation to the Orthodox clergy in Ukraine was determined by general Soviet trends, although in some cases it had its own peculiarities. In the 1940s, the amount of individual taxes for the Orthodox clergy of the Ukrainian SSR was higher than in other republics of the USSR. Increased taxation was used as one of the ways to fight against the Greek Catholic clergy, who refused to convert to the Russian Orthodox Church. The system of taxation of the Orthodox clergy remained discriminatory throughout the studied period. One of the most unfair was the income tax, which reached 81%. Often, the amount of tax payments was deliberately overestimated by employees of financial departments. As a result of such a system, the Orthodox clergy, especially in rural areas, was often in a very difficult situation, actually on the verge of survival. Having found themselves in a similar situation, priests were forced to change parishes, older clergy – to go abroad. This further contributed to the closing of churches in parishes that remained without priests.

Keywords: clergy, Orthodoxy, Russian Orthodox Church, taxes, profit, religion, Soviet power

---

*Candidate of Historical Sciences (Ph.D.), Head of the Department of History of Ukraine, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: olitskyi@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5518-5127>

ОПОДАТКУВАННЯ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА УКРАЇНИ В СЕРЕДИНІ 1940-Х – 1980-Х РР.

В'ячеслав Оліцький*

Анотація

Метою дослідження є аналіз радянського податкового законодавства та визначення практики оподаткування православного духовенства України, встановлення інших платежів, які сплачували священнослужителі у середині 1940-х – 1980-х роках. **Методологія дослідження** ґрунтується на використанні загальнонаукових і спеціально-історичних методів дослідження, у тому числі проблемно-хронологічного, історико-порівняльного, типологічного, діахронного та ін. **Наукова новизна.** Проаналізовано радянське податкове законодавство в галузі оподаткування православного духовенства. З'ясовано особливості оподаткування православного духовенства в Україні. Встановлено, що окрім надвисокого прибуткового податку, священнослужителі змушені були здійснювати ряд інших платежів. Проаналізовано ставлення духовенства до податкової системи, спроби її оскарження та модернізації.

Висновки. Оподаткування православного духовенства в середині 1940-х – 1980-х роках було одним із способів тиску з метою полишення релігійної діяльності. В цілому податкова політика відносно православного духовенства в Україні визначалася загально радянськими тенденціями, хоча в деяких випадках мала свої особливості. У 1940-х рр. розмір окремих податків відносно православного духовенства УРСР був значно вищим ніж в інших республіках СРСР. Підвищене оподаткування використовувалося як один із способів боротьби із греко-католицьким духовенством, яке відмовлялося переходити до РПЦ. Система оподаткування православного духовенства залишалася дискримінаційною протягом усього досліджуваного періоду. Одним із найбільш несправедливих був прибутковий податок, який досягав 81%. Часто сума податкових платежів навмисно завищувалася працівниками фінансових відділів. Унаслідок такої системи, православне духовенство, особливо у сільській місцевості, часто перебувало у занадто скрутному становищі, фактично на межі виживання. Виявившись у подібній ситуації, священники змушені були змінювати парафії, духовенство старшого віку – іти за штат. Це додатково сприяло закриттю храмів у місцевостях, парафії яких залишалися без священників.

Ключові слова: духовенство, православ'я, РПЦ, податки, прибуток, релігія, радянська влада

Цитування: Оліцький, В. (2024). Оподаткування православного духовенства України в середині 1940-х – 1980-х рр. *Консенсус*, 1, 60-74.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/92>

---

* кандидат історичних наук, завідувач кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, Суми, Україна. E-mail: olitckyi@gmail.com.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5518-5127>

Постановка проблеми. У сучасній історичній науці все більшої популярності набуває історія повсякдення. Даний напрямок має значну перспективу в дослідженні становища православного духовенства України в другій половині ХХ ст. Однією із складових, яка визначала життя духовенства, була радянська податкова політика. Система оподаткування прямо впливала на матеріальне становище священнослужителів, адже визначала частину прибутку, яка сплачувалася державі. Крім сплати податків, існувала значна кількість різноманітних платежів, які хоча і не відносяться безпосередньо до податкової системи, проте були свого роду її продовженням. Визначення особливостей оподаткування дає можливість говорити про становище православного священника у радянському суспільстві та ставлення до нього держави. Саме ця галузь демонструє привілейованість особи у державі або ж спроби її дискримінації за будь-якою ознакою, в даному випадку релігійною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В історіографії відсутні окремі дослідження присвячені оподаткуванню православного духовенства України в середині 1940-х – 1980-х роках. Дана тема коротко розглядалася в загальних дослідженнях, присвячених історії Церкви та державно-церковним відносинам даного періоду. Одним із перших в Україні проблему несправедливого оподаткування відносно православного духовенства в науковому середовищі підняв І. Меркатун¹. Більш системно дану проблему досліджував В. Пащенко². Крізь призму власних наукових досліджень питання оподаткування розглядали В. Войналович³, П. Бондарчук⁴, М. Лагодич⁵. У монографії Н. Шліхти згаданій проблемі у 1940-і – 1960-ті роки, присвячено окремий розділ⁶. Вище зазначені історики в цілому сходяться на тому, що радянське оподаткування православного духовенства мало дискримінаційний характер покликаний посилити антирелігійну боротьбу.

Метою дослідження є аналіз радянського податкового законодавства та визначення практики оподаткування православного духовенства України, встановлення інших платежів, які сплачували священнослужителі у середині 1940-х – 1980-х рр.

Виклад основного матеріалу. Правове становище Православної церкви в УРСР до кінця другої половини ХХ ст. визначалося Декретом РНК 1918 р. «Про

¹ Меркатун І.П. Антирелігійна кампанія 50–60-х років на Україні. *Український історичний журнал*. 1991. № 10. С. 70–76.

² Пащенко В. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початок 1990-х років. Полтава: АСМІ, 2005. 630 с.

³ Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. К.: Світогляд, 2005. 741 с.

⁴ Бондарчук П.М. Релігійні течії в радянській Україні (середина 1940-х – середина 1980-х років). Історико-релігієзнавче дослідження. К.: Інститут історії України НАН України, 2019. 268 с.

⁵ Лагодич М.М. Специфіка функціонування структур Української греко-католицької та Руської православної церков у Східній Галичині в умовах радянської моделі державно-церковних відносин (1945–1965 рр.): дис. канд. іст. наук: 09.00.11. Чернівці, 2014. 219 с.

⁶ Шліхта Н. Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х рр. Харків: Акта, 2011. 468 с.

відокремлення церкви від держави і школи від церкви». Постановою РНК СРСР № 2137-546с від 22 серпня 1945 р. «Про питання, що стосуються православної церкви і монастирів», деякі органи РПЦ отримали обмежені права юридичної особи⁷. Попри зміну загального курсу державно-церковних відносин в СРСР у період Другої світової війни, відродження РПЦ у 1943 р., звільнення з ув'язнення православних архієреїв, відкриття храмів тощо, дані зміни фактично не стосувалися оподаткування духовенства. Під час зустрічі 4 вересня 1943 р. патріаршого місцеблестителя митрополита Сергія (Страгородського) із Й. Сталіним, очільник РПЦ серед іншого підіймав питання про зменшення сплати податків із духовенством⁸, проте податкове законодавство було дискримінаційним, а радянська податкова система залишалася репресивною відносно священнослужителів.

За висловом Н. Шліхти, Указ Президії Верховної Ради СРСР від 30 квітня 1943 р. «Про прибутковий податок з населення», чітко визнавав міру «соціальної ворожості» певних категорій населення⁹. Згідно з даним Указом, особи вільних професій поділялися на дві групи. Перша група оподатковувалася за ст. 18, яка передбачала прибутковий податок у розмірі 69% із заробітку від приватних практик лікарів, адвокатів, викладачів тощо. Друга група оподатковувалася за ст. 19, яка передбачала прибутковий податок у розмірі 81% із прибутку некооперативних кустарів та інших осіб, які не працюють за наймом¹⁰. Згідно з роз'ясненням Управління податків і зборів Народного комісаріату фінансів СРСР № 198 від 17 квітня 1944 р., оподаткування служителів релігійного культу прибутковим податком за прибутки отримані від здійснення релігійних обрядів та треб відбувалося згідно ст. 19 Указу «Про прибутковий податок з населення»¹¹. При нарахуванні податку враховувався весь прибуток духовенства отриманий від здійснення релігійних обрядів та виконання треб, незалежно від джерела отримання прибутку – епархії, парафії, віруючих. В оподаткований прибуток враховувалася і допомога виплачувана епархіями або парафіями. У тих випадках, коли за виконання треб священники отримували від віруючих натуральну оплату, оподаткування відбувалося із розрахунку кількості здійснених релігійних обрядів та треб і середнього розміру плати за їх виконання в даній чи суміжній парафіїх. Продукти, які надавалися віруючими не за здійснення релігійних обрядів чи виконання треб не оподатковувалися. Дана норма залишалася

⁷ Листування з Радою по справам російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР по питанням православної церкви. 1947. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 52. Арк. 23.

⁸ Пашенко В. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початок 1990-х років. Полтава: АСМІ, 2005. С. 22-23.

⁹ Шліхта Н. Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х рр. Харків: Акта, 2011. С. 65.

¹⁰ Шліхта Н. Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х рр. Харків: Акта, 2011. С. 65.

¹¹ Инструктивные письма и указания Совета по делам русской православной церкви при Совете Народных Комиссаров СССР за 1944 год по вопросам деятельности религиозных объединений. 1944. ЦДАВОУ. Ф. 4648. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 6.

діючою до розпаду СРСР. У духовенства, як «осіб, які не приймали участі в соціалістичному секторі господарства», податкова ставка сягала 81%. Прибутки отримані духовенством як заробітна плата в державних та кооперативних організаціях, від викладацької діяльності в духовних школах, від роботи в органах управління релігійних структур – оподатковувалися за ст. 5 Указу «Про прибутковий податок з населення» на однакових умовах із іншими робітниками та службовцями¹².

Постановою РНК СРСР № 2215 від 29 серпня 1945 р. дозволялося оподаткування відповідно до ст. 19 Указу «Про прибутковий податок з населення» прибутків монастирів від сільськогосподарських та інших джерел, а також свічкових заводів та інших підприємств при єпархіальних управліннях. Згідно даної постанови, ченці і черниці звільнялися від сплати податку на холостяків, самотніх та малосімейних громадян, а також від сплати військового податку, якщо вони проживали в монастирях та не мали особистих прибутків¹³.

При нарахуванні податку враховувалися всі прибутки отримані за здійснення релігійних обрядів незалежно від джерела їх надходження. В оподатковуванні прибутки враховувалися також виплати, які здійснювалися із кас релігійних спільнот та парафій, за виключенням виплат на лікування від патріархії чи єпархіального управління. Для оподаткування священники подавали до фінансового відділу декларацію про прибутки, яка перевірялася шляхом опитування декларанта про кількість здійснених релігійних обрядів і розміру отриманої за них винагороди. Для визначення прибутку дозволялося використовувати свідчення членів парафіяльних рад або парафіян. У випадку, якщо священник вів книгу обліку виконання релігійних обрядів та плати за них, декларація перевірялася відповідно до неї, якщо було встановлено, що книга велася без порушень та вчасно заповнювалася. Місцеві податкові органи повинні були мати постійний зв'язок із уповноваженими у справах РПЦ, отримувати від них інформацію про зареєстрованих та незареєстрованих служителів культу та передавати дану інформацію до фінансових відділів, зобов'язавши останніх перевіряти чи всі особи, які отримують прибуток від релігійної діяльності відповідно оподатковуються¹⁴.

Крім сплати основних податків, духовенство здійснювало ряд інших платежів. Вони хоча й не були додатковими у порівнянні із іншими категоріями радянського населення, проте досить часто для представників духовного сану встановлювалася вища норма їх сплати. У 1946 р. додатково встановлено норму про сплату податку духовенством відповідно до норм ст. 19 Указу «Про прибутковий податок з населення» за прибуток із будівель та сільського господарства в незалежності від

¹² Листування з Радою по справам російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР по питаннях православної церкви. 1947. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 52. Арк. 30.

¹³ Законодательство о религиозных культах (сборник материалов и документов) / ред. В. Куроедов, А. Панкратов. М.: Юридическая литература, 1971. С. 33.

¹⁴ Листування з Радою по справам російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР по питаннях православної церкви. 1947. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 52. Арк. 22–23.

місяця проживання. Сільське духовенство залучалося до самооподаткування сільського населення відповідно до п. «г» ст. 7 Постанови ЦВК та РНК СРСР від 11 вересня 1937 р. «Про самооподаткування сільського населення» в розмірі 150 карбованців¹⁵. Священнослужителі також сплачували «культурний збір» спрямований на потреби житлового і комунально-побутового будівництва. Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 28 грудня 1941 р. та інструкції Народного комісаріату фінансів СРСР № 833 від 30 грудня 1943 р. священнослужителі сплачували військовий податок¹⁶. Стягувалися платежі на патріотичні потреби, у Фонд миру, Фонд охорони пам'яток історії, архітектури та культури. В роки Другої світової війни духовенство активно залучалося до так званої патріотичної роботи, одним із напрямів якої була матеріальна допомога на оборону, подарунки армії, надання допомоги хворим і пораненим в госпіталях та інвалідам, дітям та дитячим закладам, родинам червоноармійців та інші патріотичні потреби. Не зважаючи на те, що дані збори проводилися серед віруючих та духовенства, священнослужителі мусили активно долучатися до даних кампаній. За даними голови Ради у справах РПЦ при РНК СРСР Г. Карпова, станом на 1 серпня 1944 р. в УРСР матеріальне втілення патріотичної діяльності склало понад 157 млн карбованців¹⁷. У західних областях УРСР, після ліквідації УГКЦ, посилене оподаткування використовувалося, як додатковий тиск щодо тих священників, які відмовлялися переходити до РПЦ¹⁸.

Ченці на черниці, які мешкали в монастирях повинні були додатково виконувати повинності, які покладалися на їхні обителі. Із самого початку запровадження цих повинностей, вони носили дискримінаційний характер відносно УРСР та деяких інших радянських республік. 13 березня 1945 р. прийнято постанову РНК СРСР «Про обов'язкові поставки сільськогосподарських продуктів державі господарствами монастирів і церков в західних та Ізмаїльській областях УРСР». 29 травня 1946 р. прийнято постанову РНК СРСР «Про православні монастирі», обласним уповноваженим у справах РПЦ надіслано таємний інформаційний лист із роз'ясненнями стосовно її виконання. Починаючи з цього року, монастирі обов'язково постачали державі: зерно та рис з кожного гектара орної землі, за нормами, встановленими для селян-одноосібників району в якому знаходився монастир; картоплю, в західних областях УРСР, як і в Білоруській, Латвійській,

¹⁵ Листування з Радою по справам російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР по питанням православної церкви. 1947. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 52. Арк. 29.

¹⁶ Лагодич М.М. Специфіка функціонування структур Української греко-католицької та Руської православної церков у Східній Галичині в умовах радянської моделі державно-церковних відносин (1945–1965 рр.): дис. канд. іст. наук: 09.00.11. Чернівці, 2014. С. 118.

¹⁷ Инструктивные письма и указания Совета по делам русской православной церкви при Совете Народных Комиссаров СССР за 1944 год по вопросам деятельности религиозных объединений. 1944. ЦДАВОУ. Ф. 4648. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 2–2 зв.

¹⁸ Войналович В.А. Партиїно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. К.: Світогляд, 2005. С. 386; Пашенко В. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початок 1990-х років. Полтава: АСМІ, 2005. С. 15.

Литовській та Естонській РСР – за нормами встановленими для селян-одноосібників даного району, а в інших областях УРСР – з фактичної площі посіву за тими ж нормами; продукцію скотарства в порядку встановленому для підсобних, приміських та кооперативних господарств¹⁹.

У кінці 1940-х рр. відбулося погіршення державно-церковних відносин, в процесі чого на травневому пленумі ЦК КП(б)У 1948 р. та XVI з'їзді КП(б)У 1949 р. почали відкрито говорити про необхідність подолання релігії. Проте, за словами В. Войналовича, замість ідейних дискусій боротьбу з релігією було перенесено в площину переслідувань та утисків, у тому числі духовенства. Відбувалося масове порушення радянського законодавства місцевою владою, яке виявлялося і в непомірному обкладанні священнослужителів податками, примусі до підписки на позику державного займу тощо²⁰. У 1951 р. почалося оподаткування парафіяльних відрахувань на користь єпархій та подарунків священникам, у примусовому порядку було стягнуто відповідні платежі за 1949–1950 рр.²¹ Ситуація з надмірним оподаткуванням духовенства, яке ставило його на межу виживання носило масовий характер. Це стало однією із причин звернення зі скаргою про численні порушення місцевими органами влади законодавства щодо церкви на ім'я уповноваженого Ради у справах РПЦ Г. Корчевого в червні 1953 р. єпископів Львівського і Тернопільського Панкратія, Станіславського і Коломийського Антонія, Дрогобицького і Самбірського Михаїла, Мукачівського і Ужгородського Іларіона. У першому пункті скарги мова йшла про неправильне обкладання священників прибутковим податком. Інспектори райфінвідділів не обраховували податків, не брали до уваги їх декларації, а нараховували податки на власний розсуд. У низці випадків нарахування прибутків духовенства відбувалося від кількості всіх зареєстрованих у відділах РАЦСів актів громадського стану, не дивлячись на те, що не всі вони супроводжувалися релігійними обрядами. Скарги духовенства не давали результатів, адже вони надсилалися для перевірки до райфінвідділів, котрі вважали їх безпідставними. Владика Михаїл заявляв, що на місцях влада примушувала підписуватися на позику державного займу на суми, що значно перевищували можливості віруючих. Священникам у сільській місцевості залишали у користуванні присадибні ділянки 0,15 га нарівні із службовцями, у той час як обов'язкові поставки сільськогосподарської продукції нараховувалися за нормами одноосібників-кустарів²².

Подібна практика оподаткування призводила до скрутного становища

¹⁹ Листування з Радою по справам російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР по питанням православної церкви. 1946. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 37. Арк. 25–27.

²⁰ Войналович В.А. Партиїно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. К.: Світогляд, 2005. С. 76.

²¹ Шкаровский М.В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах). М., 1999. С. 345.

²² Пашенко В. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початок 1990-х років. Полтава: АСМІ, 2005. С. 68.

духовенства, яке мусило скаржитися на несправедливе застосування визначених норм як до органів державної влади так і до священноначалія. У 1950–1951 рр. священники Полтавської єпархії подали на ім'я обласного уповноваженого у справах РПЦ 12 скарг із податково-фінансових питань. Як священники, так і єпископ скаржилися на неправильне нарахування прибуткового податку та самооподаткування. В переважній більшості фінансові органи залишали дані скарги без задоволення²³. На засіданні Священного Синоду РПЦ 8 лютого 1954 р. Патріарх Олексій I виступив із пропозицією про оподаткування духовенства, яка була направлена до Ради у справах РПЦ. У ній зазначалося, що протягом років в патріархію із більшості єпархій надходять повідомлення на складні відносини духовенства із місцевими фінансовими органами у питаннях оподаткування. Представники фінансових органів ігнорували записи в книгах парафіяльних прибутків і нараховували податок самовільно. У результаті цього, суми прибуткового податку часто були непосильними для священників, що змушувало їх відмовлятися від служби і йти на пенсію або за штат. Патріарх, серед іншого, пропонував, якщо не можливо змінити податкове законодавство (перевести оподаткування священників із ст. 19 на ст. 18), то встановити єдиним джерелом визначення прибутків книги записів парафіяльних рад, які патріархія зобов'язує вести офіційно під контролем благочинних. У відповідь на звернення Г. Карпов у доповідній записці зазначив, що єпископат РПЦ в переважній більшості недооподатковується, адже в одних випадках – приховує податки, а в інших – оподатковується з офіційної ставки по управлінню єпархією. Скарги надходили переважно від духовенства сільських парафій і невеликих міст, священнослужителів західних областей та республік. Пори те, що на спільному засіданні Рад у справах РПЦ та релігійних культів було прийнято рекомендацію про перекваліфікацію оподаткування на ст. 18, Міністерство фінансів визнало зміни діючого порядку оподаткування прибутковим податком служителів релігійного культу недоцільним²⁴.

4 жовтня 1958 р. прийнято таємну постанову ЦК КПРС «Про записку відділу пропаганди та агітації ЦК КПРС по союзних республіках «Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди», яка за визначенням М. Шкаровського, була однією із найважливіших ланок атаки на релігію, ставши безпрецедентною за тотальністю запланованих заходів. У відповідності із вказівками ЦК та особисто М. Хрущова 16 жовтня 1958 р. РМ СРСР ухвалила перші антицерковні постанови даної кампанії²⁵.

²³ Листування з Радою по справам російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР по питанням православної церкви. 1950. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 112. Арк. 64; Листування з Радою по справам російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР по питанням православної церкви. 1951. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 130. Арк. 156.

²⁴ Письма патриарха Алексия I в Совет по делам Русской православной церкви при Совете народных комиссаров – Совете министров СССР. 1945–1970 гг. в 2 т. Т. 2: 1954–1970 гг. / под ред. Н.А. Кривовой. М.: РОССПЭН, 2009. С. 47–51.

²⁵ Шкаровский М.В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах). М., 1999. С. 363.

Під перший удар потрапили монастирі, адже прийняті постанови стосувалися в першу чергу їх: «Про оподаткування прибутків підприємств єпархіальних управлінь та прибутків монастирів», «Про оподаткування прибутків монастирів», «Про монастирі в СРСР». З 1 жовтня 1958 р. запроваджувався новий порядок оподаткування. Відмінено запроваджені у 1945 р. пільги на податок з будівель і земельної ренти, скорочувалися монастирські земельні наділи, прибутковий податок із них нараховувався в розмірі 40 карб. за 0,01 га, запроваджено податок для свічкових майстерень, передбачалося скорочення кількості обителів²⁶.

Із посиленням антирелігійної політики, відбувалося посилення тиску на духовенство, зокрема податкове. Постановою РМ СРСР № 263 від 16 березня 1961 р. внесено зміни до оподаткування служителів релігійного культу. З цього часу, усі прибутки духовенства, зокрема отримані від викладацької діяльності у духовних навчальних закладах, від роботи в органах управління релігійних об'єднань, оподатковувалися за ст. 19 Указу «Про прибутковий податок з населення»²⁷. На рівні із священнослужителями оподатковувався церковний причт. Паралельно із підвищенням оподаткування посилювався контроль за прибутками священнослужителів. До уваги при нарахуванні податку бралася не лише інформація про релігійну обрядовість, але й непрямі свідчення про прибутки. Наприклад, кількість хрещень уточнювалася за кількістю проданих у храмі стрічок для носіння хрестиків тощо. Таким чином збільшувалися розміри оподаткування духовенства. У 1959 р. розмір податків із духовенства збільшився вдвічі, 1960 р. – втричі, 1961 р. – у чотири рази. Подібні заходи мали підірвати не лише матеріальне становище духовенства але й матеріальну базу релігійних організацій²⁸. Нарахуванням священнослужителям непомірних сум податків, радянська влада не лише змушувала їх змінювати місце служіння чи взагалі залишати його, але й сприяла появі парафій на яких не було священників, що слугувало однією із причин закриття храмів. У листі Г. Карпову від 30 листопада 1959 р. Патріарх Олексій I, серед іншого зазначав, що неймовірно збільшення податків по новій оцінці церковних споруд сприяє закриттю ряду монастирів, а через надмірне збільшення податків із духовенства, багато священників вимушені залишити місця свого служіння, залишаючи парафії без настоятелів. Відповідаючи на звернення Патріарха Г. Карпов заявив, що Рада у справах РПЦ не погоджується із необхідністю перегляду статті оподаткування духовенства, нового порядку нарахування податку із виробництва свічок та податку з будівель, а відповідно немає необхідності виносити дані питання на розгляд уряду²⁹.

²⁶ Законодательство о религиозных культурах (сборник материалов и документов) / ред. В. Куроедов, А. Панкратов. М.: Юридическая литература, 1971. С. 35–36.

²⁷ Ibid. С. 34.

²⁸ Бондарчук П.М. Релігійні течії в радянській Україні (середина 1940-х – середина 1980-х років). Історико-релігієзнавче дослідження. К.: Інститут історії України НАН України, 2019. С. 109.

²⁹ Письма патриарха Алексия I в Совет по делам Русской православной церкви при Совете народных комиссаров – Совете министров СССР. 1945–1970 гг. в 2 т. Т. 2: 1954–1970 гг. / под ред. Н.А. Кривовой. М.: РОССПЭН, 2009. С. 291–292, 295.

Таким чином набирала обертів нова антирелігійна кампанія в СРСР, яка не могла не зачіпати становища духовенства, зокрема матеріального.

На початку 1960-х рр., після перебудови системи управління парафіями, коли священники виявилися усунуті від керівництва господарсько-фінансовою діяльністю, підіймалося питання зміни системи утримання кліру. У зв'язку із завданнями зменшення рівня релігійності населення та кількості релігійних обрядів, порушувалося питання переведення духовенства на так звані тверді оклади – фіксовану заробітну плату, замість утримання за рахунок прибутків від виконання релігійних треб. Радянські функціонери вважали, що в такому випадку священники не будуть зацікавлені у здійсненні великої кількості релігійних служб та обрядів. Влітку 1962 р. дані зміни було введено в дію, встановивши жорсткий контроль над здійсненням треб. Відомості про хрещення, вінчання, поховання вносилися до спеціальних книг. За виконання треб віруючі здійснювали оплату до церковної каси. Виконавчі органи парафій повинні були тримати кошти на банківських рахунках, а «надлишки» здавати до фонду миру. Після запровадження нововведень, змін зазнала і система стягнення податків із духовенства – оподаткуванню підлягали чітко визначені оклади. Священнослужителям заборонялося за здійснення треб отримувати від віруючих гроші або продукти. У разі порушення цієї норми, передбачалися покарання аж до зняття із реєстрації, а оподаткування в такому випадку відбувалося за сукупністю усіх отриманих прибутків³⁰. Попри збільшення офіційного оподаткування та суми сплачених податків, представники фінансових органів досить часто навмисно завищували суму податків, вказуючи на те, що духовенство отримує додаткові прибутки крім заробітної плати³¹.

Із ускладненням фінансового становища духовенства внаслідок податкових нововведень, встановлення жорсткого контролю над здійсненням треб, віруючі намагалися в міру своїх можливостей, попри офіційні заборони, допомагати священникам. Парафіяни активно жертвували продукти харчування. Так, як дані пожертви давалися не духовенству, а на храм, вони часто не обліковувалися, а роздавалися керівними органами парафій священнослужителям, причту та потребуючим. Дана практика визначалася уповноваженими у справах РПЦ як порушення радянського законодавства про культу. Як уповноважені, так і партійні органи домагалися оподаткування таких прибутків або припинення практики пожертв продуктами³².

³⁰ Директиви Ради по справах російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР і листування по їх виконанню. 1962. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 262. Арк. 1-4; Пашенко В. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початок 1990-х років. Полтава: АСМІ, 2005. С. 149.

³¹ Письма патриарха Алексия I в Совет по делам Русской православной церкви при Совете народных комиссаров – Совете министров СССР. 1945–1970 гг. в 2 т. Т. 2: 1954–1970 гг. / под ред. Н.А. Кривовой. М.: РОССПЭН, 2009. С. 340–342.

³² Информации, представляемые Уполномоченного Совета по УССР в высшие правительственные и партийные органы УССР и в Совет о положении и деятельности церкви. 1964. ЦДАВОУ. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 422. Арк. 141–159.

Попри здавалося б певне налагодження державно-церковних відносин після усунення М. Хрущова, податкова політика радянської влади відносно православного духовенства залишалася незмінною. У 1968 р. Міністерство фінансів СРСР узагальнило попередні вказівки щодо оподаткування і видало розпорядження «Про порядок оподаткування громадян, які отримують прибутки від релігійних органів, а також підприємств даних органів». Даний документ підтверджував попередню практику сплати прибуткового податку духовенством від усіх прибутків, за винятком отриманих від сільськогосподарських занять, за ст.19 Указу «Про прибутковий податок з населення». За даною статтею оподатковувалися будь-які прибутки отримані від релігійної діяльності, а також допомоги та пенсії отримані з кас релігійних органів, кошти отримані у вигляді винагороди, на оплату комунальних послуг, житла, вартість подарунків, утримання особистого обслуговуючого персоналу, який безкоштовно надавався служителям релігійного культу тощо. Не підлягала оподаткуванню допомога отримана від релігійних органів на лікування вперше в поточному році, в сумі, що не перевищувала місячний прибуток, а для осіб старше 60 років – двомісячного прибутку, визначеного на день надання допомоги. Не оподатковувалися також пенсії, що виплачувалися релігійними органами, якщо пенсіонери не отримували прибутків від релігійної діяльності. Прибутки, які отримували ченці від монастирів та стипендії і інші прибутки слухачів духовних навчальних закладів оподатковувалися за ст. 5 даного Указу.

Відносно оподаткування підприємств релігійних органів та монастирів, визначалося, що прибутки свічкових та інших підприємств при єпархіальних управліннях та інших релігійних органах, а також при монастирях підлягали сплаті податків за ст. 19. Водночас, прибутки від випікання просфор, продажу віруючим предметів релігійного культу та свічок, куплених в інших релігійних організаціях чи підприємствах, не оподатковувалися. За земельні ділянки, якими користувалися монастирі, стягувався прибутковий податок за спеціальними ставками сільськогосподарського податку, визначеного постановою Ради Міністрів союзних республік. За будівлі та земельні ділянки передані в безкоштовне користування, стягувався податок з будівель та земельна рента³³.

До кінця 1980-х рр. радянське податкове законодавство зберігало дискримінаційний та репресивний характер відносно духовенства і використовувалося як один із засобів антирелігійної боротьби. Напередодні прийняття нової Конституції СРСР, 22 липня 1977 р. священник-правозахисник Г. Якунін разом із В. Хайбуліним і В. Капітанчуком звернулися до Л. Брежнєва як голови конституційної комісії із закликом «відмінити усі види економічної дискримінації, яка застосовується відносно працівників церкви і релігійних організацій, як такої, що суперечить новому конституційному принципу, який проголошує Радянський Союз всенародною державою». У першу чергу, мова йшла про відміну ст. 19, податкова ставка за якою досягала 81% від прибутку. Автори

³³ Законодательство о религиозных культах (сборник материалов и документов) / ред. В. Куроедов, А. Панкратов. М.: Юридическая литература, 1971. С. 37–47.

зазначали, що після сплати податків, священники залишалися фактично без грошей. Разом із тим, автори звернення відзначали, що дана норма не стосувалася верхівки РПЦ, зокрема Патріарха, постійних членів Синоду, провідних співробітників патріархії та її відділів, осіб, які залучалися до роботи з іноземцями в системі Відділу зовнішніх церковних зв'язків та окремих секретарів епархіальних управлінь. Крім того, за інформацією у листі, єпископат користувався певними фінансовими привілеями – непоподаткованими «представницькими» – кошти спрямовані на проїзд, відрядження тощо, безкоштовним користуванням автомобілем епархіального управління з водієм, безкоштовним харчуванням з кухарем. Крім того, за звичаєм, що встановився, після разового богослужіння в парафіяльних храмах архієреї отримували винагороду, яка в декілька разів перевищувала заробітну плату священника³⁴. Варто відзначити, що Г. Якунін служив у столичному храмі, тому на місцях ситуація із додатковою винагородою архієреїв виглядала дещо інакше.

Попри скрутне становище духовенства, релігійні громади змушені були фінансово долучатися до різноманітних радянських кампаній. Наприклад, у 1975 р. релігійні організації УРСР за різними статтями сплатили державі 33,6 млн. карб., що на становило на 1,4 млн. карб. більше ніж попереднього року. З цієї суми 5,4 млн. карб. поступило у фонди Миру та Охорони пам'яток історії, архітектури і культури. На патріотичні цілі за 1970–1974 рр. було відраховано 21,6 млн. карб. Абсолютну більшість даних відрахувань сплатила РПЦ³⁵. У 1987 р. лише Полтавська епархія РПЦ, яка нараховувала 52 парафії, перерахувала до Фонду миру понад 130 тис. карб., Фонду охорони пам'яток – 40 тис. карб., Фонду постраждалим в Грузії – 5 тис. карб., Фонду культури – 3,5 тис. карб.³⁶ Крім того, сплачувалися різноманітні церковні платежі, такі як епархіальні внески тощо.

Протягом другої половини 1940-х – 1980-х років відбувалися постійні звернення православного духовенства до церковних ієрархів та представників радянської влади різного рівня, стосовно несправедливого оподаткування. Ці питання неодноразово були предметом звернення Патріархів РПЦ до представників влади, зокрема до уповноважених у справах РПЦ та релігій при РМ СРСР, а також обговорювалися на засіданнях Священного Синоду РПЦ. Під час Помісного Собору РПЦ 1988 р. в офіційних виступах хоча і не підіймалася проблема оподаткування духовенства, проте двічі говорилося про необхідність перегляду рішення 1961 р. про відсторонення священників від фінансово-господарської діяльності парафій. Про це у своїх доповідях заявили митрополит Ростовський та Новочеркаський Володимир і архієпископ Смоленський та В'яземський Кирило, обґрунтовуючи свої заяви протиріччям даної практики еклезіологічним основам³⁷. Активніше обговорення

³⁴ Волкова Е.И. Глыба Глеба: Запрещенный иерей Якунин. СПб: Дом Галича, 2021. С. 252–253.

³⁵ Листування з Радами в справах релігії при Радах Міністрів СРСР і УРСР по потаннях релігії. 1976. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 27с. Спр. 19. Арк. 42.

³⁶ Листування з Радами в справах релігій при Радах Міністрів СРСР та УРСР, міськкрайвиконкомами про дотримання законодавства про культури. 1986–1987. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 27с. Спр. 142. Арк. 115.

³⁷ Поместный Собор Русской Православной Церкви. Троице-Сергиева Лавра, 6–9 июня 1988 года. Материалы. М.: Издание Московской Патриархии, 1990. С. 236,378.

даного питання в церковних колах на офіційному рівні та тенденції напрацювання рішень та пропозицій, з боку РПЦ, спрямованих на пом'якшення податкового законодавства відносно духовенства посилилися у 1990–1991 рр. у зв'язку зі змінами становища Церкви в державі та підготовкою Закону «Про свободу совісті» та Статуту РПЦ. Церква назвала податкову політику дискримінаційною та наполягала на її відміні і зрівнянні духовенства та причту в цьому питанні із іншими громадянами СРСР³⁸. Так, як Церква не може визначати питання оподаткування, адже це належить до компетенції державних органів, вона не може фіксувати його у своїх документах, зокрема Статуті. Тому в Статуті РПЦ 1991 р., дане питання було відсутнім, хоча вперше за багато років було прописано майнову частину. Визначалося, що джерелами фінансування РПЦ є пожертви (віруючих, підприємств, фондів, органів влади тощо), грошові надходження від здійснення культурної діяльності, засоби отримані від реалізації предметів релігійного призначення, прибутки від виробничої, комерційної, видавничої діяльності тощо³⁹.

Висновки. Попри нормалізацію державно-церковних відносин у середині 1940-х рр. в СРСР, зменшення тиску на духовенство та припинення масових репресій, в державі не відмовилися від побудови атеїстичного суспільства. Одним із способів тиску на православне духовенство, в нових умовах, була податкова політика. В Україні податкова політика відносно православного духовенства визначалася загальнорадянськими тенденціями, хоча в деяких випадках мала свої особливості. У 1940-х рр., розмір окремих податків відносно православного духовенства УРСР був вищим ніж в інших республіках. Підвищене оподаткування використовувалося як один із способів боротьби із греко-католицьким духовенством, яке відмовлялося переходити до РПЦ. Радянське податкове законодавство та система оподаткування були дискримінаційними у відношення духовенства протягом другої половини ХХ ст. Одним із найбільш несправедливих був прибутковий податок, який для православного духовенства досягав 81%. Крім цього, священнослужителі змушені були сплачувати ряд додаткових платежів. Попри це, фінансові органи досить часто завищували розміри податків, здійснювали несправедливе їх нарахування. Внаслідок такої системи, яка залишалася незмінною протягом досліджуваного періоду, православне духовенство, особливо у сільській місцевості, часто перебувало у занадто скрутному становищі, фактично на межі виживання. Виявившись у подібній ситуації, священники змушені були змінювати парафії, духовенство старшого віку – іти за штат або на пенсію. Це додатково сприяло закриттю храмів у парафіях, які залишалися без священників.

³⁸ Определение Архиерейского Собора. *Журнал Московской Патриархии*. 1990. № 1. С. 12; Владимир, митр. О современном состоянии Русской Православной Церкви. *Журнал Московской Патриархии*. 1990. № 2. С. 11; Заявление Священного Синода Русской Православной Церкви. *Журнал Московской Патриархии*. 1990. № 7. С. 12–13.

³⁹ Гражданский устав Русской Православной Церкви. *Журнал Московской Патриархии*. 1991. № 10. С. 12.

REFERENCES

- Bondarchuk, P.M. (2019). Relihiini techii v radianskii Ukraini (seredyna 1940-kh – seredyna 1980-kh roktiv) [Religious currents in Soviet Ukraine (mid-1940s – mid-1980s)]. *Istoryko-relihiieznavche doslidzhennia*. K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Fedotov, A.A. (2005). Russkaya Pravoslavnyaya Tserkov v 1943–2000 gg.: vnutritserkovnaya zhizn, vzaimootnosheniya s gosudarstvom i obshchestvom [The Russian Orthodox Church in 1943–2000: intra-church life, relationships with the state and society]. Ivanovo: Ivanovskii gosudarstvennii universitet [in Russian].
- Grazhdanskii ustav Russkoi Pravoslavnoi Tserkvi (1991). [Civil Charter of the Russian Orthodox Church]. *Zhurnal Moskovskoi Patriarkhii*, 10, 11–13 [in Russian].
- Lahodych, M.M. (2014). *Spetsyfika funktsionuvannia struktur Ukrainskoi hreko-katolytskoi ta Ruskoii pravoslavnoi tserkov u Skhidnii Halychyni v umovakh radianskoi modeli derzhavno-tserkovnykh vidnosyn (1945–1965 rr.): dys. kand. ist. nauk: 09.00.11*. [The specifics of the functioning of the structures of the Ukrainian Greek Catholic and Russian Orthodox churches in Eastern Galicia under the conditions of the Soviet model of state-church relations (1945–1965)]. Chernivtsi [in Ukrainian].
- Merkatun, I.P. (1991). Antyrelihiina kampaniia 50–60-kh roktiv na Ukraini [The anti-religious campaign of the 1950s and 1960s in Ukraine]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 10, 70–76 [in Ukrainian].
- Opredelenie Arkhiereiskogo Sobora. (1990). [Definition of the Council of Bishops]. *Zhurnal Moskovskoi Patriarkhii*, 1, 10–12. [in Russian].
- Pashchenko, V. (2005). *Pravoslavna tserkva v totalitarnii derzhavi. Ukraina 1940 – pochatok 1990-kh roktiv* [The Orthodox Church in a totalitarian state. Ukraine 1940 – the beginning of the 1990s]. Poltava: ASMI. [in Ukrainian].
- Pisma patriarkha Aleksiya I v Sovet po delam Russkoi pravoslavnoi tserkvi pri Sovete narodnykh komissarov – Sovete ministrov SSSR. 1945–1970 gg. v 2 t. T. 2: 1954–1970 gg. (2009) [Letters from Patriarch Alexy I to the Council for the Affairs of the Russian Orthodox Church under the Council of People's Commissars – the Council of Ministers of the USSR. 1945–1970: in 2 volumes. T. 2: 1954–1970]. M.: ROSSPEN [in Russian].
- Pomestnii Sobor Russkoi Pravoslavnoi Tserkvi. Troitse-Sergieva Lavra, 6–9 iyunya 1988 goda. Materiali. (1990). [Local Council of the Russian Orthodox Church. Trinity-Sergius Lavra, June 6–9, 1988. Materials.]. M.: Izdanie Moskovskoi Patriarkhii. [in Russian].
- Shkarovskii, M.V. (1999). Russkaya Pravoslavnyaya Tserkov pri Staline i Khrushcheve (Gosudarstvenno-tserkovnie otnosheniya v SSSR v 1939–1964 godakh) [Russian Orthodox Church under Stalin and Khrushchev (State-Church relations in the USSR in 1939–1964)]. M. [in Russian].
- Shlikhta, N. (2011). Tserkva tykh, khto vyzhiv. Radianska Ukraina, seredyna 1940-kh – pochatok 1970-kh rr. [The Church of the Survivors. Soviet Ukraine, mid-1940s – early 1970s.]. Kharkiv: Akta. [in Ukrainian].
- Vladimir, mitr. (1990). O sovremennom sostoyanii Russkoi Pravoslavnoi Tserkvi. [On the current state of the Russian Orthodox Church]. *Zhurnal Moskovskoi Patriarkhii*, 2, 8–14. [in Russian].
- Voinalovych, V.A. (2005). Partiino-derzhavna polityka shchodo religii ta relihiinykh instytuttsii v Ukraini 1940–1960-kh roktiv: politolohichni dyskurs [Party-state policy regarding religion and religious institutions in Ukraine in the 1940s–1960s: a political discourse]. K.: Svitohliad. [in Ukrainian].
- Volkova, Ye.I. (2021). Gliba Gleba: Zapreshchennii ierei Yakunin [Block of Gleb: The Forbidden Priest

Yakunin]. SPb: Dom Galicha. [in Russian].

Zakonodatelstvo o religioznikh kultakh (sbornik materialov i dokumentov) (1971). [Legislation on religious cults (collection of materials and documents)]. M.: Yuridicheskaya literatura [in Russian].

Zayavlenie Svyashchennogo Sinoda Russkoi Pravoslavnoi Tserkvi (1990). [Statement of the Holy Synod of the Russian Orthodox Church]. *Zhurnal Moskovskoi Patriarkhii*, 7, 10–14 [in Russian].